
Мирослава Костић
(Институт за историју уметности, Филозофски факултет,
Београд)

СРПСКИ НАРОД НА ТЛУ ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 18. СТОЛЕЋА. ИСТОРИЈА И ТРАДИЦИЈА

Крајем 18. столећа настаје ново доба које је на историјској сцени пратила појава народа. Модерна држава доживљава народ као колективно тело, а интелектуалне сфере покушавају да стварањем култа народа споје у јединствену целину његове различите слојеве. Код српске етнице која је живела на тлу Хабзбуршке монархије, у главним обележјима њеног духовног живота, можемо пратити настајање модерне историографије у чијем средишту се налазе ликови свете прошлости посматрани као историјски јунаци. Световни програм просветитељских реформи, чије идеје утичу и на промену схватања о српској историји, постављају се на основе одређене појмовима: народни патриотизам, просвећивање народа, свест о сопственој прошлости, анализиране у контексту једне историје подвига и јунака, у чијем средишту су ликови српских светих владара лишени духовних атрибута. Велики значај за овако измењени концепт владарске светости, припада настанку *Историје* Јована Рајића, делу које је кључно за разумевање великих промена које доноси доба смене барокног културног модела са просветитељским.¹

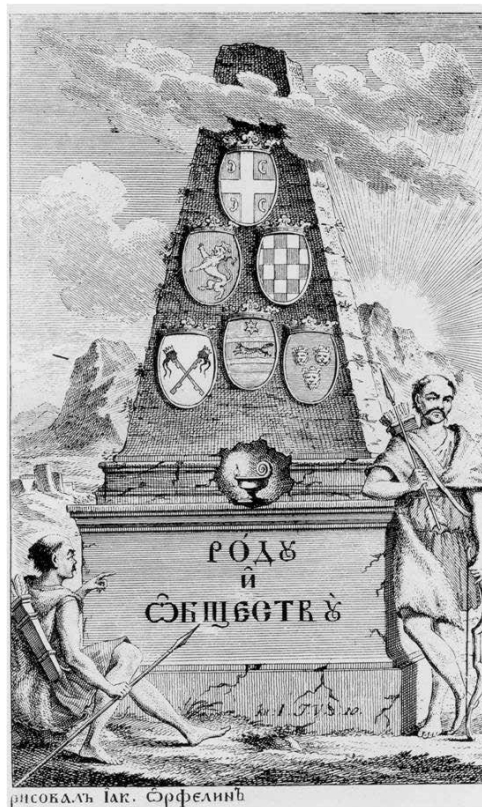
Промене до којих је дошло у Немачком царству, где су се просветитељске реформе показале превасходно као државно-патриотске, пресудно су утицале и на прилике у којима се нашао српски народ на територији Хабзбуршке монархије. Идеја народне просвећености, истицана још од половине 18. столећа, довела је до тога да се нижи друштвени слојеви препознају као најважнији континуитет нације. Идеја јавног добра допринела је повезивању елита и народа у јединствену целину. Популарне прославе и спектакли имали су за циљ да се подстакне историјска свест

¹ E. Gellner, *Nations and Nationalism*. Oxford 1983; O. Dann, *Nation und Nationalismus im Deutschland*, München 1996; H. Schultze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München 2004; B. Andersons, *Die Erfindung der Nation: Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts* München 2005; I. Geiss, *Nation und Nationalismen. Versuche über ein Weltproblem*, Bremen 2007; K.P. Hansen: *Kultur, Kollektiv, Nation*. Stutz, Passau 2009.

Сл. 1 Ј. Орфелин, Ј. Мансфелд, Роду и обществу, цртеж за Историју Јована Рајића, 1794.

Fig. 1 J. Orfelin, J. Mansfeld, Rodu i obščestvu, drawing for History of Jovan Rajić, 1794

Сл. 2 Ј. Орфелин, Ј. Мансфелд, Роду и обществу, насловна страна Историје Јована Рајића, 1794.

Fig. 2 J. Orfelin, J. Mansfeld, Rodu i obščestvu, cover of History of Jovan Rajić, 1794.

и осећање националног идентитета.² Све те идеје прошириле су се и на тло Хабзбуршке монархије неминовно утичући и на односе српске етнице према појмовима државе, народа и историје. Низ реформи довео је до успостављања новог односа између власти и поданика. Владар више није био држава, већ први слуга државе, а његова служба има оправдање само ако је врши на добро народа. Држава и владар су раздвојени, држава је изгубила сјај који је почивао на слави монарха и постала је апстрактна, састављена од закона и институција, разумљива само кроз рад њених чиновника, претворила се у законску и управљачку државу.³

² H. Böning, *Das Volk im Patriotismus des deutschen Aufklärung*, In: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, Köln 2003, 63-98.

³ T.C.W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture, Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford 2002, 2-15.

Све оно што је карактерисало религиозни живот у барокној епохи, наишло је у добу просветитељстава на осуду и критику ослоњене на рационалне принципе са истакнутим захтевом за реформу религиозног живота и усклађивања религиозности са захтевима разума. Критика барокне побожности била је средиште програма просветитељских реформи.

Различити облици исказивања побожности који су у бароку, иако неки традиционални, добили свој екстремни израз, у светлу просветитељске критике, постали су примери претеривања и неправилног верског живота хришћана.

Идеологију Хабзбуршког барокног католицизма карактерисао је нагон ка личној репрезентацији и јавном показивању. Симбиозни однос између Хабзбуршког двора и Католичке цркве, настао током Противреформације у борби против јеретика, нашао је израза у монархистичкој идеологији коју су пропагирали на визуелан, неписани начин.

Да Бог инспирише и води династију доказивало се мање политичким трактатима, а више тиме што је владар церемонијално ишао на причест, учествовао у процесима и ходочашћима и подстицао култове Богородице и светаца. Настојећи да потврди своју идентификацију са Богородицом, Хабзбуршки двор је патронизирао сликарство и вајарство и учествовао у ходочашћима која су се одржавала у њену част. Да би симболизовали опредељеност династије за очување праве доктрине наспрам јереси, хабзбуршки владари су промовисали култ *Евхаристије*. Сваке године учествовали су у процесии *Corpus Christi*, чији врхунац је представљала јавна прослава *Евхаристије*, чиме се визуелно и театрално исказивало њихово опредељење.⁴

Визуелне и ритуалне презентације ауторитета нису наравно биле специфичне само за Хабзбуршку монархију. Театралност и јавно показивање побожности биле су, компоненте политичког представљања у феудално-апсолутистичким друштвима.⁵ Неписане форме пропаганде су сасвим одговарале срединама у којима је ниво неписмености био релативно низак.

⁴ A. Coreth, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*, Vienna 1959; За барокну патронажу религиозних култова : G. Kapner, *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*, München 1978, 13-22; О хабзбуршком барокном католицизму: R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700, An Interpretation*, Oxford 1979, 100-116, 189-191, 223-232.

⁵ N. Elias, *Die höfische Gesellschaft. Eine Untersuchung zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Neuwied 1969, 79-201; J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt 1962, 17-28; О улози театралности и њеном испољавању: R. Allewyn, *Das grosse Welttheater. Die Epoche der höfischen Feste in Dokument und Deutung*, Hamburg 1959; J. F. Von Krüdener, *Die Rolle des Hofes im Absolutismus*, Stuttgart 1973; R. G. Asch, Heinz Duchhardt (Hrsg.): *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*. Böhlau, Köln 1996; P. Baumgart: *Absolutismus ein Mythos? Aufgeklärter Absolutismus ein Widerspruch? Reflexionen zu einem kontroversen Thema gegenwärtiger Frühneuezeitforschung*. In: *Zeitschrift für historische Forschung*. Bd. 27, Duncker&Humboldt, Berlin 2000, 573–589.

Сл. 4 Непознати аутор, Антонио Муратори, 1838.

Fig. 4 Unknown author, Antonio Muratori, 1838.

Сл. 3 Орфелин, Ј. Мансфелд, Портрет Јована Рајића, Историја Јована Рајића, 1794.

Fig. 3 J. Orfelin, J. Mansfeld, Portrait of Jovan Rajić, History of Jovan Rajić, 1794.

Парохијске школе у којима су сељаци и грађани учили да читају и пишу су постојале. Хабзбуршка монарија и Католичка црква организовали су парохијско образовање као неопходан инструмент за очување праве вере. Њихова заинтересованост имала је првенствено одбранбени карактер, посебно од времена брзе експанзије парохијских школа која је пратила Реформацију.⁶ Али та школска мрежа нудила је верско образовање, и није обавезно укључивала читање и писање. Изузев у већим градовима, где је даван посебан значај писмености, настава се заснивала на усменом рецитовању катихизиса и на музици. Нагласак на музици био је у вези са истакнутом улогом процесија и верских светковиона.⁷ Парохијско образовање било је засновано уствари на неписмености. Школа је само била инструмент за ширење католичке доктрине. Црква, посебно језуити, ослањали су се на иконографију и спектакл у својим акцијама. Слична театралност је карактерисала и Језуитску народну мисију и њихову школску

⁶ J. Hubel, *Das Schulwesen Niederösterreichs im Reformationszeitalter*, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 51, Wien 1930, 31-65.

⁷ J. Van Horn Melton, *From Image to Word, Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth Century Austria*, The Journal of Modern History, Vol.58, No. 1 / Mar., 1986/, 92-124, посебно 100-101.

драму.⁸ Све до средине 18. века на језуитској позорници користио се само латински језик. Да би лаичка публика, која га није знала, могла да разуме, ослањали су се на визуелни ефекат. Позоришне кулисе и специјални ефекти надокнађивали су публици немогућност разумевања дијалога. Језуитска школска драма представљала је парадигму начина на које су се католичке и аристократске вредности хабзбуршког барокног католицизма преносиле на широку публику. Позорница, саставни део не само језуитске драме, већ и културног и верског живота уопште, сажето и видљиво је преносила тадашње вредности.

Половином 18. века и лаички и црквени критичари у Хабзбуршкој монархији доводили су у питање колико популарни религијски облици стварно кореспондирају са католичком доктрином. Подстицај за преиспитивање владајуће пасторалне праксе било је откриће широко распрострањеног крипто-протестантизма тридесетих година 18. века.⁹ Кад су пажљивије проучили пасторалну праксу схватили су да многи од спољашњих облика испољавања побожности представљају опасност за кохерентност и чистоту католичке вере. У позадини њихових аргумената налазио се страх да су театарални и иконографски облици испољавања вере - процесције, поштовање бројних светитеља, њихових моштију и реликвија, светих места и са тим у вези пракса ходочашћа, одавање посебне почасти Богородици, склоност ка церемонијама и религиозним свечаностима, почели да живе неким својим животом, независно од религијске функције. Дошло је до дисонантности између облика испољавања вере и теолошких садржаја, између репрезентацијских симбола на једној, и онога на шта се односе у доктрини на дру-

Сл. 5 Доситеј Обрадовић, Совјети здраваго разума, насловна страна, 1784.

Fig. 5 Dositej Obradović, Sovjeti zdravago razuma (counsels of Common Sens), cover 1784.

⁸ L. A. Veit, L. Lenhart, *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barocks*, Freiburg, 1956, 91-92; K. Drozd, *Schul und Ordens theater am Collegium, Klagenfurt /1604-1773/*, Klagenfurt 1965, 40-58.

⁹ A. Wandruszka, *Geheimprotestantismus, Josephinismus und Volksliturgie in Österreich*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 78, Wien 1967, 94-101.

Сл. 6 Ј. Орфелин,
Крштење,
иконостас у
Раткову, 1800.

Fig. 6 J. Orfelin,
Baptism, iconostasis
in Ratkovo, 1800.

гој страни, мешања светих и профаних елемената у популарној религији.¹⁰ Иако су се иза редукције броја верских празника, 1754. и 1771, налазили економски мотиви, може се приметити забринутост за пара-религијску праксу. Управо дани који су требали да буду посвећени Богу, добили су улогу друштвених догађаја, екстравагантних прослава и профаног понашања.¹¹ Да су побожне форме које је подстицала црква често заживеле измењеним властитим животом на популарном нивоу, поткрепљује чињеница да су и поред забрана и покушаја смањења броја празника наставиле да се славе.¹²

¹⁰ Реакцију је представљала службена забрана неколико религијских прослава 1751, као што је Три краља и слично томе временско скраћивање пролећне прославе у част светог Јована Непомука у Бечу: G. Gugitz, *Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreich*, vol. 2, Vienna 1949-1950, 1267-1268.

¹¹ J. Van Horn Melton, *Arbeitsprobleme des aufgeklärten Absolutismus*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 90, Wien 1982, 64-66.

¹² J. Van Horn Melton, *From Image to Word*, 112.

Током владавине Марије Терезије, већи део настојања да се реформише популарна побожност био је усредсређен на реконструисање народне религије. У основи је лежао страх да облици популарне побожности скрећу пут профаности и празноверја. Ново у реформи Царице је ослањање на писане медије. Док су раније политичке и црквене власти гледале на лаичко читање *Библије* са неповерењем, реформисти су управо то сматрали кључем за очување доктриналне чистоте и ефикасне побожности у католицизму. Сходно томе, многи театарни и визуелни елементи католичке барокне културе наишли су на осуду и критику.

Кључна фигура у развоју аустријског реформског католицизма био је Лудовик Антонио Муратори /1672-1760/. Иако се данас памти као историчар, Муратори је велики утицај у аустријским црквеним круговима стекао фронталним нападом на барокну популарну побожност. Током година које је провео као парохијски свештеник у Модени, стекао је убеђење о неопходности темељних реформи народне религије.¹³ У делу «*О правилној вери Хришћана*» оштро је осудио безбројне процесије, ходочашћа, култове, светковине и религијске празнике који су толико укоренили у верском животу народа. Најважније у његовој критици било је да су празноверја и профаности до краја деградирале ритуале и праксу исказивања побожности. Свети дани су се проводили у гледању комедија, плесу и картањима, фриволни позоришни спектакли изазивали су смех и скандал, а не побожност, визуализација је доведена до профаних екстрема.¹⁴ Према Мураторију померање од спољашњих ка унутрашњим формама побожности подразумевало је да човекова приврженост вери произлази из његовог разумевања кохерентног скупа доктринарних принципа, а то је значило неопходан повратак писаним текстовима, Библији, радовима црквених отаца и декретима црквених концила.

Реформа католичанства је наглашавала позитивну улогу текстова у промовисању униформности доктрине и њеног ефикаснијег усвајања код народа. Освртом на реформу позоришта наилазимо на сличну примену текста у преобликовању популарног театра.

Мураторијева схватања и утицај јансенизма¹⁵ дали су особени печат верском и интелектуалном животу Хабзбуршке монархије. Просветитељски рационализам јозефинистичких реформи ослањајући се на те идеје, супротне религиозним принципима барока, представљао је потпуно негирање свих својстава верског живота које су давале посебну особеност побожности, и самом аустријском двору, негирање свих идеала сажетих у појму „*Pietas Austriaca*“¹⁶

¹³ P. Stella, *Preludi della Regolata divozione de Christiani*, Atti del convegno internazionale di studi Muratoriani, vol.1, L A Muratori e la cultura contemporanea, Florence 1975, 258-265.

¹⁴ J. Van Horn Melton, *From Image to Word*, 112-113.

¹⁵ С теолошког становишта јансенизам је био покрет повратка августином учењу и учењу о предодређењу, настао након постхумног објављивања књиге Јансена, бискупа Ипера 1640. године.

¹⁶ A. Coreth, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*, 32.

Сл. 7 Ј. Мансфелд, Стефан Првовенчани, Историја Јована Рајића, 1794.

Fig. 7 J. Mansfeld, Stefan the First Crowned, History of Jovan Rajić, 1794.

Сл. 8 Ј. Мансфелд, Цар Душан, Историја Јована Рајића, 1794.

Fig. 8 J. Mansfeld, Tzar Dušan, History of Jovan Rajić, 1794.

Предност форме над суштином, претерана склоност цркве према визуелном исказивању идеја, што су пропагирали језуити, предводници верских реформи у Монархији, прихватају се као узор и у Карловачкој митрополији.

Склоност високе црквене јерархије према политици величајности и јавним свечаностима била је опште прихваћена конвенција визуелизоване идејности.¹⁷

Иако је, у спровођењу верских реформи карловачких митрополита утицај *Духовног Регуламента* Теофана Прокоповича био велики, црквени поглавари, када су они били у питању, уместо рационалистичких препо-

¹⁷ О присуству ефемерног спектакла у културном моделу Карловачке митрополије: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатоваца у XVIII веку, Прилог изучавању ефемерног спектакла, Манастир Шишатовац, Зборник радова, Београд 1989, 341-366.*

рука о скромности као основној пастирској врлини, усвајају узор католличке цркве и њене политике *magnificenze*. У границама апсолутистичке Хабзбуршке монархије, која је почивала на феудалним основама и где су спољашња презентација и моћ представљали јединство, карловачки митрополити својим политичким држањем и спољашњим сјајем нису смели да заостају за прелатима западне цркве.¹⁸

У свим формулацијама ефемерног спектакла дворске политике карловачких митрополита, политика *magnificenze* је доследно прихватана.¹⁹ Њен одраз биле су и изградње резиденције митрополита,²⁰ фунерални спектакли поводом њихових сахрана,²¹ инсталације новоизабраних митрополита и епископа,²² и привеста-ентрате,²³ које су следиле исте конвенције добро познате и прихваћене у европским оквирима.

Присуство сјаја и раскоши у дворској, пренело се и на религиозну уметност. Парохијске цркве постају све величанственије, унутрашњост

¹⁸ Исто, 341-366.

¹⁹ Исто, 359; За шире идејне основе: R. Strong, *Art and Power, Renaissance, Festivals 1450-1650*, Woodbridge, Suffolk 1986, 3-62.

²⁰ Године 1725. митрополит Мојсије Петровић почиње у Београду да зида архиепископско-митрополијску резиденцију, која је требало да буде највећа грађевина Срба у Хабзбуршкој монархији: Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730, прилог историји српске цркве*, Споменик СКА, XXXIV, други раз., 31, (1898), 131-132; М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца*, 358; О генералној обнови карловачке дворске резиденције у време митрополита Мојсија Путника 1784. В.: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића « Гај Муције Сцевола пред Порсеном » и « Томирида са Кировом главом » као патриотски „exemplum virtutis“*, Зборник Народног музеја, XVIII/2, Београд 2007, 273-309. У великом пожару митрополијског комплекса 1788. двор је уништен.

²¹ За трошкове сахране митрополита Мојсија Петровића 1731. године, и касније Павла Ненадовића, потрошене су огромне суме новца. В.: Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, I, Београд 1958, 41-42; Ј. Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским земљама*, Панчево 1888, 31-32.

²² Инсталација Мојсеја Петровића : Д.Ј. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира, (1718-1739)*, Београд 1950, 311; Инсталација бачког епископа Мојсија Путника : Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику, Тематика лавиринта*, I, ЗЛУМС XV, Нови Сад 1979, 179-205; Иста, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику, Тематика лавиринта*, II, ЗЛУМС XVI, Нови Сад 1980, 145-158; Иста, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику, Портрет Мојсеја Путника, бачког епископа*, ЗЛУМС XVIII, Нови Сад 1982, 71-101; М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића « Гај Муције Сцевола пред Порсеном » и « Томирида са Кировом главом » као патриотски „exemplum virtutis“*, “ 341-366.

²³ Посебно место заузимају оне које је за митрополита Вићентија Јовановића и патријарха Арсенија IV Чарнојевића, организовао Козачински. В: В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова „Трагедокомедија“*, Нови Сад-Београд 1980, 202-208; О привестима-ентратама, ритуалима који визуелизују „хармонију друштвеног устројства на чијем челу се налазио прослављени митрополит“, и у којима учешће узимају сви становници и све институције В.: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца*, 360.

Сл. 9 Непознати аутор, Јосиф II
Fig. 9 Непознати аутор, Joseph II

Сл. 10 Непознати аутор, Марија Терезија,
Месеџослов, фронтиспис, 1778.

Fig. 10 Unknown author, Marie Theresa,
Месеџослов, фронтиспис, 1778.

раскошнија, литургија свечанија.²⁴ У барокном црквеном ентеријеру, формираном као позоришту литургијске драме, богослужење поприма особености сценске свечаности у којој учествују сви верници.

Театрализација обреда довела је до смањене активне улоге верника у богослужењу и до наглашавања спољашње стране култа. „Верник израста у пасивног посматрача сакралног позоришног ритуала који мало разуме и који га се мало тиче.“²⁵

Типично барокни облици културе, чији су представници и носиоци у Карловачкој митрополији, били високи црквени великодостојници, склоност према визуелном исказивању идеја, политици величајности и јавним свечаностима, као и својеврсне форме исказивања побожности, већ у последњим годинама владавине Марије Терезије, под све снажнијим утицајем просветитељских схватања, наилазе на осуду рационалистичке критике, која је своје присталице имала и у крилу самог клера.²⁶

²⁴ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до почетка XIX века*, Београд 2006, 26; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд 1996, 44-46.

²⁵ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 27.

²⁶ Учени богослов Јован Рајић критикује *rotta funebris* поводом сахране митрополита Павла Ненадовића за коју је потрошена велика сума новца: Ј. Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским земљама*, 31-32; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 43.

Наклоност црквених великодостојника према сјају и раскоши, критикује већ Захарија Орфелин, у свом спису, насталом осамдесетих година 18. века, „Представци Марији Терезији“, тумачећи их као злоупотребу високог духовног положаја.²⁷ Орфелин је осудио и друге облике барокне културе, као неправилну и погрешну праксу: претерано украшавање парохијских храмова, сматрајући да богатство унутрашњости осиромашује поданике,²⁸ формално наглашавање спољашње стране култа што је довело до смањења улоге верника у богослужењу, чије обавезно присуство тумачи као спољашњи, а не унутрашњи израз побожности.²⁹

Основна неслагања између цркве и државе у спровођењу реформи била су везана за питање поста и празника. Захарије Орфелин је један од ретких просвећених интелектуалаца који је подржао државне реформе и у својој *Представци Марији Терезији*, образложио, са позиције православног богословског учења, оправданост редукције празника, сматрајући да смањење њиховог броја « нити наноси, нити може нанети штету вери и веровању наше православне цркве. »³⁰

Десетак година касније након Орфелинове „Представке“, изашло је дело, писано народним језиком, које је такође оправдавало смањење броја празника, „*Краткоје размишление о празници*“ Јована Мушкатиновића.³¹ Темљећи своје мишљење на барокном рационализму, који је своје разлоге за критику заснивао на *Новом завету*, ауторитету црквених отаца и здравом разуму, Мушкатиновић закључује да нема доказа да су празници, с обзиром да се не помињу у *Новом завету*, установљени у време раног хришћанства. У апостолским посланицама и делима црквених отаца нема аргумената за нерадно празновање, с тога је критика власти сасвим оправдана.³² Књига је наишла на осуду црквених великодостојника, али је прихваћена међу просвећеним интелектуалцима.

²⁷ З. Орфелин, *Представка Марији Терезији*, (превод са немачког С.К. Костић, превод са латинског Ч. Миловановић), Нови Сад 1972, 15-27. Представку је објавио Алекса Ивић у шестој књизи *Архивске грађе о југословенским културним и књижевним радницима* 1964. године. Матица српска је издала допуњен и исправљен текст са упоредним преводом на српском језику. О идејним, историјско-критичким коментарима „Представке“: К. Георгијевић, *Два непозната списа Захарије Орфелина*, Историјски гласник 1-2 (1950), 63-96; Б. Вуксан, *Критика барокне побожности у Орфелиновој „Представци Марији Терезији“*, (*Из историје идеја код Срба у XVIII веку*), Годишњак за друштвену историју, II-1, Београд 1995, 81-88.

²⁸ З. Орфелин, *Представка Марији Терезији*, 77-79.

²⁹ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 27; Смањење активне улоге верника у богослужењу доживело је пуну критику у јозефинистичким реформама, што је за последицу имало смањивање значаја слике у каснобарокној култури: А. Saliger, *Zur Problematik der sakralen Kunst unter Kaiser Joseph II, Josephinische Pfarrgründungen in Wien*, Wien 1985, 117-121

³⁰ З. Орфелин, *Представка Марији Терезији*, 87; С.М. Костић, *Орфелинова Представка Марији Терезији*, Зборник Матице српске за језик и књижевност, 19, Нови Сад 1971, 259-267; М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 74.

³¹ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 74-75.

³² Исто, 74-75.

Сл. 11 Ј. Орфелин, Митрополит Стефан Стратимировић

Fig. 11 J. Orfelin, Metropolitte Stephan Stratimirović

Сл. 12 С. Гавриловић, Митрополит Мојсије Путник

Fig. 12 S. Gavrilović, Metropolitte Moses Putnik

И Доситеј Обрадовић је у свом чланку „*Право реци на гледај те утеци*“ из *Совјета здравога разума*, ослањајући се на књигу *Pensées diverses sur la comète* /*Различите мисли о комети*/ Пјера Бејла, доказивао да празници и постови немају ничег заједничког са правим хришћанством.³³

Са наглашеном строгошћу просветитељска критика окренула се и против поштовања светитеља, њихових моштију, честица и реликвија, против светих места и у вези са тим праксе ходочашћа.

Продором просветитељских идеја, међу представницима образоване интелигенције, веровање у чуда, такође, доживљава критику. Алексије Везилић, у осмој песми, посвећеној „чародејству“, своје књиге *Краткоје написаније о спокојној жизни*, критикује га са позиције хришћанског морала,³⁴ а Сава Текелија изражава крајње рационалистички

³³ Д. Обрадовић, *Совјети здравога разума*, *Прво реци на гледај те утеци*, Сабрана дела, I, 317-341. Бејл у књизи *Различите мисли о комети* доказује да је веровање у претсказања супротно духу праве религије, да је остатак паганства који се одржао у хришћанству. Слична веровања не воде правој религији него идолатрији и погубнија су за морал од атеизма: P. Bayle, *Pensées diverses sur la comète*, I, 309 и II, 5, Paris 1939. Бејл је био један од претходника критичког духа француске просвећености који је борбом против сујеверја, залагањем за потпуну толеранцију међу верама и за слободу мишљења, својим антидогматизмом, скептицизмом и критиком метафизичких система 17. века, извршио велики утицај на филозофе и слободне мислиоце 18. столећа.

³⁴ М. Тимотијевић, *Верник и поданик*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, приредио Александар Фотић, Београд 2005, 643.

Сл. 13 С. Гавриловић, Томирида са Кировом главом

Fig. 13 S. Gavrilović, Tomiride with Kir's head

однос не само према чуду, већ и према званично усвојеном веровању у моћ молитве и чудотворност реликвија које доживљава као обичне меморабиле.³⁵

Барокно поштовање Богородице, заштитнице и посреднице, чији је култ као област побожности у Хабзбуршкој монархији имао повлашћено место и био веома развијен, такође је често мета оштрих напада просветитељске критике. Због пренаглашеног истицања Богородичиног заступништва и њеног места у економији спасења, чиме је, како се сматрало, смањен значај искупитељске улоге самога Христа, просветитељска критика заузела је негативан став.³⁶

Сколоност црквене јерархије према јавним свечаностима и нер-критичан однос према моштима осуђује и Захарија Орфелин у својој *Представци Марији Терезији*³⁷ и полемичком трактату против папства.³⁸

Међутим, поред свих покушаја црквених реформи да сузбију празноверје, да култове ставе у прагматичну функцију пропагирања цркве и митрополијског достојанства и да се бројним забранама спута популарна

³⁵ Исто, 643.

³⁶ А. Coreth, *Pietas Austriaca*, 69-70; Б. Вуксан, *Критика барокне побожности*, 85-86.

³⁷ З. Орфелин, *Представка Марији Терезији*, 15-27.

³⁸ Т. Остојић, *Захарије Орфелин, живот и рад му*, 106-109.

побожност, да би се подстакао развој једне нове регулисане и реформисане црквене религиозности, прослављање светитеља и њихових моштију уживало је у бароку велику популарност.

Постепено и систематски просвећени апсолутисти у Аустрији, низом закона и прописа, реформисали су читав државни и друштвени живот. Дошло је до прихватања измењеног моралног кодекса у којем су истицане световне, а не више искључиво духовне вредности. Јачање апсолутистичке државе водило је ка смањењу црквеног утицаја, а у складу са тим и њеног права да буде тумач моралне норме и организатор школства.

Резултат државних реформи и напуштање верског идентитета слике, уочљиво је у доба каснобарокног еклектицизма, у делима Јакова Орфелина и Теодора Илића Чешљара. Еклектицизам бечке ликовне Академије обележио је развој српског сликарства на прелазу 18. у 19. век. Прихватање каснобарокне поетике бечке ликовне Академије, значило је одустајање од континуитета реформисане барокне иконе и прихватање схватања да се религиозна слика тумачи у оквирима историјског сликарства.³⁹

У складу са тим, светитеље, као старе етичке узоре, замењују хероји из античке историје.⁴⁰ Представе Срба владара-светитеља све више се одвајају од своје старе теолошке основе, долази до њиховог лаицизирања и инсистира се на њиховом световном карактеру.

Поменути процеси постају део једног свеобухватног националног преображаја, који је у главним цртама заснован на оживљавању историјског принципа.⁴¹ Крајем шездесетих година Захарије Орфелин штампа у Бечу *Славено-србски магазин*, где у предговору излаже идеје и програме културне обнове српског народа. Тим часописом се први пут утемељују на српском језику рационалистичке просветитељске идеје међу Србима.⁴² Међутим тек штампањем Рајићеве *Историје разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов*, и симболичним порукама њених илустрација које су изражено дидактичне намене, актуелна политичка идеја о светом историјском простору српске земље и њен визуелно-пропагандни контекст преносе се на југ, ка старим српским земљама. Насловну страну *Историје* илуструје Јаков Орфелин.

³⁹ За тумачење барокне иконе у оквирима средњоевропског сликарства: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 241-242; G. Heinz, *Die figürlichen Künste zur Zeit Joseph II, Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II*, 188; За програм бечке ликовне Академије где је прихваћено схватање да је црквено сликарство само део историјског сликарства: М. Тимотијевић, *Религиозно сликарство као историјска истина*, Саопштења, XXXIV, Београд 2002, 361-387.

⁴⁰ W. Busch, *Das sentimentalische Bild : Die Kriese der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*, München 1993, 137-157.

⁴¹ Истичу се алегоричко-хералдичке представе српског царства као визуелни приказ историје. Лаицизиране представе светих владара националног пантеона надовезују се на настојања која Захарије Орфелин наговештава у свом делу *Историја Петра Великог*, у којем се промовише један типично барокни владарски култ.

⁴² Л. Чурчић, *Славено-србски магазин. Књига о Захарију Орфелину*, Српске књиге и српски писци 18. века, Нови Сад 1988, 201-203.

Култура хабзбуршке монархије у XVIII веку била је наглашено визуелна, а графика, захваљујући свом масовном карактеру, постаје један од основних медија јавне презентације карловачких митрополита и њиховог верско-политичког програма. Улога сликарства у том контексту, захваљујући његовој елитности, била је више усмерена према приватној репрезентацији. Дворске резиденције високе црквене јерархије, пре свега митрополијски дворови, а потом и дворови помесних епископа, постају простори приватног, али исто толико и јавног потврђивања. У њихово средиште постављају се портрети владара дома Хабзбурга и портрети српских митрополита, заправо портретске галерије. За потребе пропагирања верско-политичког програма наручиване су и слике других садржаја, али у већини случајева нису сачуване, па ни оне из митрополијске дворске резиденције у Карловцима, страдале у пожару 1788. Међу познатим делима су две историјске композиције Стефана Гавриловића, сликане неколико година раније по наруџбини митрополита Мојсеја Путника. Оне се могу схватити као патриотски „*exemplum virtutis*“, заснован на неостоичком тумачењу патриотизма као основне јавне врлине,⁴³ што показује да су се јавна и приватна сфера културе репрезентације карловачких митрополита чврсто прожимале у јединствен верско-политички програм где је свест о патриотизму заузимала значајно место.

Наруџбина митрополита Мојсеја Путника упућена Стефану Гавриловићу није била изолован феномен, него резултат континуираног пропагирања врлине патриотизма, који се међу српском етницом у хабзбуршкој монархији може пратити кроз цео XVIII век

Њихова основна тема заснована је на идеји патриотске борбе и жртвовања за отаџбину, а она је исказана преко историјских примера преузетих из античког литерарног наслеђа уведеног у то време у општи образовни систем. У том контексту композиције су рани примери визуелног формулисања новог моралног кода јавних врлина са патриотизмом на челу, прихваћених у култури Карловачке митрополије у току последњих деценија XVIII века.⁴⁴ Стара идеја династичког патриотизма, заснована на култу владара, остаје у хабзбуршкој монархији и даље актуелна, али се проширује идејом о отаџбинском патриотизму у чије средиште се поставља култ државе.

⁴³ О династичком тумачењу патриотизма који се прихватањем неостоичких схватања проширује идејом љубави и жртвовања према отаџбини в.: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном,“ и „Томирида са Кировом главом“ као патриотски „exemplum virtutis“,* 273-303.

⁴⁴ Чињеница да је српски ентитет живео у две државе, политички и верски потпуно различите, утицала је и на уобличавање идеје патриотизма, основне врлине јавног политичког морала. О пропагирању патриотизма, вредности формиране у протонационалном периоду међу српским народом који у оквиру Хабзбуршке монархије обликује своју националну свест и идентитет најподробније в.: В. Симић, *За љубав отаџбине. Патруите и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

Miroslava Kostić

(Institute for Art History Faculty of Philosophy University of Belgrade)

SERBS AT THE TERRITORY OF HABSBURG MONARCHY DURING THE SECOND
HALF OF 18th CENTURY. HISTORY AND TRADITION

Secular programme of enlightenment reforms, whose ideas affected the changes of understanding of Serbian history, was founded on national patriotism, enlightenment of nation, consciousness about the past focused on Serbian rulers without spiritual attributes. Importance of such concept of ruler's sainthood, belongs to the occurrence of *History of Jovan Rajić*, the most important manuscript for understanding of changes between baroque cultural model with enlightenment. Changes occurred in German Empire where enlightenment was characterized with patriotic character, affected also on Serbian nation on the territory of Habsburg monarchy.

The key figure in development of reform catholicism was Ludovic Antonio Muratori. Muratori's understanding and influence of jansenism characterize religious and intellectual life of Habsburgs. Enlightenment rationalism of reforms differentiate from religious principles of baroque. This rationalism opposed to all ingredients of religious life which existed within Austrian court and opposed to ideals consisted in the term *Pietas Austriaca*. In all formulations of ephemere spectacle of court politics of metropolitans of Karlovac, politics of magnificence was accepted. Presence of magnificence transferred from court to religious art. Parish churches became magnificent and liturgies developed.

Typical baroque culture whose representatives were high representatives of the church, showed also their belonging to the visuality typical for the age of Maria Theresa.

Affection of all clergy toward magnificence was criticized by Zaharija Orfelin in his manuscript «Predstavka Mariji Tereziji», where he noted that magnificence is misuse of high spiritual position. Dositej Obradović also in his article «Pravo reci pa gledaj te uteci» from his book *Sovjeti zdravoga razuma* (Counsels of Common Sense), relying on *Pensées diverses sur la comète* of Pierre Bayle, proved that feasts and fasts have nothing in common with real Christianity. Criticism of enlightenment also criticized disrespect of Saints, holy bones, relics and other holy places. Systematically absolutists in Austria reformed whole state and social life. Changed ethical codex was accepted. Empowering of absolutistic state resulted on that way that church influence was less noticeable.